

УДК 316.334.2
DOI: 10.24144/2524-0609.2019.44.28-32

Варга Наталія Іллівна
кандидат соціологічних наук, доцент
кафедра соціології та соціальної роботи
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
м. Ужгород, Україна
nataliya.varha@uzhnu.edu.ua
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-6607-2969>

Голоніч Ян
доктор філософії (PhD, MBA)
кафедра соціальної роботи
педагогічний факультет
Університет Каменського
м. Братислава, Словачка Республіка
holonicj@gmail.com

ДО ПИТАННЯ ПРО СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ НЕФОРМАЛЬНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ

Анотація. Поширення неформальної зайнятості в сучасному українському суспільстві є природною відповіддю на значне відставання розвитку легальних інститутів державної влади від реальних суспільних відносин, потреб та інтересів громадян. Метою статті виступає аналіз соціальних аспектів неформальної зайнятості населення. Методами дослідження виступили системний аналіз, аналіз документів, моделювання, порівняння. Розглянуто ряд підходів до функціонування неформальної зайнятості, а саме, що її функціонування і поширення пов'язано з відсталістю країни, з характеристикою економічної периферії або із притулком для тих, хто не може легально працевлаштуватись. Основними висновками стає нагальність врахування соціального укорінення неформальних господарських практик, яке має також відобразитись у визначенні неформальної зайнятості. Соціальне укорінення неформальної трудової діяльності в соціальних мережах і ринкових інститутах сприяло закріпленню і зростанню їх ролі в сучасних трансформаційних умовах України.

Ключові слова: неформальна зайнятість; соціальне середовище; самозайнятість; тіньова економіка.

Вступ. Неформальність на українському ринку праці стала об'єктом наукової цікавості в середині 1990-их років у зв'язку особливостями перехідного періоду, в рамках якого на ринку праці з'явилися такі проміжкові становища між повною формальною зайнятістю і безробіттям, як приховане безробіття і неформальна зайнятість.

Основна увага дослідників була сконцентрована на аналізі взаємозв'язку між неформальною зайнятістю і формальною регулюванням. Однією з особливостей тіньової економіки в радянський період була орієнтація на самозабезпечення, яке в пострадянський перетворилося у головне джерело засобів до існування для багатьох соціальних груп, а неформальна зайнятість – основним видом зайнятості. Так, в різноманітні форми неформального підприємництва були залучені найбільш вразливі категорії населення – пенсіонери, жінки, працівники, що втратили роботу у формальному секторі. При цьому неформальна зайнятість в цей період в більшій мірі була вимушеним становищем, тому що корелювала з низькооплачуваними і неprestижними робочими місцями. Відношення до найму на формальних підприємствах також піддавалось значній деформалізації – ключовими сферами її прояву стала практика тіньової заробітної платні і прихована частина фонду оплати праці.

Аналіз досліджень і публікацій. Західні дослідження, присвячені неформальній економіці, тематично вкрай різноманітні. Це і «нерегулярна зайнятість» Е.Мінгіоні, і неформальні мережі виробничого процесу М.Кастельс, і неформальні мережі етнічного підприємництва А.Портеса, і мережі каналів рекрутингу на ринку праці М.Грановеттера, і рецiproкність як форма соціальної інтеграції суспільства К.Поланьї, і «ціна підпорядкування закону» Е.де Сото, тощо. Неформальну економіку країн соціалістичної орієнтації вивчають Г.Гроссман і Ф.Фелдбраг

(«друга» економіка СРСР), І.Габор, П.Галаші, А.Шік (неформальна економіка угорського соціалізму). Неформальну зайнятість вивчає І.Перова, О.Синявський, Л.Хахуліна, а неформальні форми офіційного ринку праці – П.Кудюкін, А.Чепуренко і Т.Четвертіна. Неправовим практикам у сфері зайнятості присвячують проект Т.И.Заславская і М.А.Шабанова.

Серед українських вчених, що зробили вагомий внесок у дослідження неформальної зайнятості, слід відмітити праці І.Гнибіденка (людський потенціал зайнятості), Е.Лібанової (класифікація видів зайнятості), О.Макарової (регулювання зайнятості), П.Саблука (особливості зайнятості в умовах трансформації) та ін.

Метою статті виступає аналіз соціальних аспектів у функціонуванні неформальної зайнятості. **Завдання** дослідження: аналіз категоріального апарату неформальної зайнятості; порівняння основних підходів до визначення неформальної зайнятості.

Методи дослідження: системний аналіз (системно-структурний, системно-функціональний, системно-динамічний), аналіз документів, моделювання, порівняння.

Виклад основного матеріалу. При аналізі неформального сектору ринку праці варто виділити ряд підходів. Так, динамічний розвиток в останнє десятиліття неформальної зайнятості пов'язаний з глобальними процесами децентралізації виробництва і трудового процесу. Прискорена конкуренція в умовах глобальної економіки змушує підприємства шукати нові способи виживання. Однією з головних умов подальшого самозбереження підприємств виступає підвищення гнучкості трудових відносин за рахунок їх деформалізації (Портес, Кастельс, 1989). Збільшення масштабів неформальної економіки трактується цими авторами, як форма гнучкої реакції на підвищення конкуренції з боку країн, що розви-

ваються (дешева робоча сила, відсутністю жорстких відносин найму та соціальних зобов'язань по відношенню до працівників).

Функціонування неформальної зайнятості також варто розглядати як реакцію на осередкове поширення елементів ринкової економіки. Розвиток неформальної зайнятості пов'язаний з глобальними процесами в світовій економіці, що сприяють деформалізації трудових відносин, підвищенні адаптаційного потенціалу підприємств і працівників. Неформальну зайнятість також варто розглядати, як результат не ефективної діяльності інститутів держави, що стримують підприємницьку ініціативу, розвиток повноцінної ринкової економіки. Неформальна зайнятість виступає реакцією на поширеність ринкових інститутів і сучасних виробничих технологій в країні, що розвиваються.

В науковій літературі відслідковується критика двохсекторної моделі економіки, коли формальний сектор проявляється як раціональна організація підприємництва в умовах ринкової економіки, а неформальна зайнятість – прояв економічного традиціоналізму. Варто відзначити, що в країнах, що розвиваються, одночасно присутні як ознаки ринкової економіки у функціонуванні формальної зайнятості (працівники бюджетної сфери), так і, поглинутий традиційними зв'язками, неформальний сектор. Цікаво, що ці два сектори економіки можуть знаходитися у відносинах нерозривної єдності.

Приклади неформальної зайнятості зустрічаються не тільки в країнах, що розвиваються, а і в економічно розвинутих країнах. Так, наприклад, Борсукова С. відзначає, що неформальність варто розглядати «...не як тип господарювання, локалізований

за певним принципом, а як характер економічних відносин, не обмежений певним ареалом і можливий або необхідний в будь-якому інституційному середовищі» (Барсукова, 2004). З точки зору даного підходу, неформальний сектор визначається не як окремий сегмент, а як характер економічних відносин, що проявляється в різному ступені і в різних формах, у всіх формах господарської діяльності. Таким чином, відбувається значне розширення об'єкта вивчення неформальної зайнятості за рахунок включення в ці відносини суб'єктів, що можуть володіти або не володіти офіційним статусом. Неформальна зайнятість в цьому випадку визначається не як певний сектор, а як відхід господарських суб'єктів від різних форм державного регулювання і статистичного обрахунку. Частина неформального сектору, у вигляді малих підприємств і самозайнятих, абсолютно законослухняна (сплачують податки, мають ліцензії) і в цьому аспекті не входять до сфери неформальної економіки. В той же час не всі офіційно зареєстровані підприємства повністю сплачують податки, легалізують прибутки та працівників (Bromley, 1978).

Розуміння неформальної зайнятості, як вихід господарських суб'єктів за формальні рамки взаємодії, відображає складну реальність функціонування неформальності. Важливим є виділення чіткого об'єкту, або сукупності об'єктів, які можна досить однозначно розглядати в якості неформальної зайнятості. Тому актуальним стає перехід до визначення неформальної зайнятості на основі «підходу характеру зайнятості». Схематично «карта» зайнятості може бути представлена у формі квадратної матриці (рис. 1).

Формальний сектор	Неформальний сектор
Формальна зайнятість у формальному секторі	Неформальна зайнятість у формальному секторі
Формальна зайнятість у неформальному секторі	Неформальна зайнятість у формальному секторі
Тіньова зайнятість у формальному секторі («умовно» формальна зайнятість)	Тіньова зайнятість у неформальному секторі (підпільна зайнятість)

Рис. 1. Модифікаційна матриця статусів зайнятості

Цей підхід дає можливість виділити декілька форм зайнятості у відповідності до ступеня відповідності умовам законодавства. На одному полюсі буде знаходитись зайнятість, яка реалізується у повній відповідності до умов письмового трудового договору, відповідаючи діючому законодавству. На іншому – зайнятість на основі усних домовленостей. Між ними – широкий спектр видів зайнятості, які реалізуються із частковим порушенням законодавства.

Неформальна зайнятість може охоплювати незадекларовану, незареєстровану зайнятість в трьох секторах: формальному, неформальному і в сфері домашніх господарств (Нуреев, 2015). Визначений контингент неформально зайнятих може включати: самозайнятих без патенту і ліцензії; незареєстрованих індивідуальних підприємців з найманими працівниками і без них; осіб, що працюють на умовах усного найму на підприємствах неформального сектору; не оплачуваних працівників домогосподарств.

Неформальна зайнятість за структурою, функціями і масштабами існування різниться в різних країнах. Якщо мова йде про розвинуті країни Америки і Західної Європи, то феномен неформальної зайнятості виступає не стільки засобом виживання маргінальних прошарків населення, як важливим ресурсом структурної перебудови світової економіки в цілому (Капелюшников, 2012, с.16). Виділяють декілька причин, що сприяють розвитку неформальної

економіки, і зайнятості зокрема, а саме: поступова глобалізація ринків, що звільняються від протекційного захисту держави; розвиток нових технологій, особливо інформаційних, які сприяють децентралізації економічної діяльності; реструктуризація організаційних структур фірм, що переходять від традиційної вертикальної інтеграції до більш «гнучких» горизонтальних зав'язків із субпідрядними організаціями; дерегуляція традиційних систем зайнятості і поступова відмова від політики економічної і соціальної підтримки працівників на ринку праці; тенденція до лібералізації ринків праці і зростання фіскальної ролі держави до підвищення економічної свободи і автономної мобільності робочої сили. Візуально сильні і слабкі умови функціонування неформального сектору представлені в зведеній таблиці (див.табл. 1).

Визначення неформальності, які обговорювалися в пострадянському інтелектуальному просторі, за своєю більшістю є досить простими. Неформальними рахуються ті елементи і форми економічного порядку, які не відповідають моделі «західної» економіки, прийнятої в Організації економічної співпраці і розвитку (ОЕСР). Тобто неформальні структури можуть бути ідентифіковані тільки при визначенні «формальної» економіки. Згідно з даним підходом, неформальний сектор не має ніякої внутрішньої структури і єдиної логіки лише через те, що він

Таблиця 1.

SWOT-матриця умов існування неформального сектору економіки

Сильні сторони	Слабкі сторони	Можливості	Загрози
Самостійність прийняття рішень	Відсутність значних матеріальних і фінансових ресурсів	Можливість збільшення масштабів діяльності	Висока ймовірність можливого банкрутства
Гнучкість і мобільність у прийнятті рішень щодо сфер і способів господарської діяльності	Обмеженість перспектив зростання	Фокусування на певному виді діяльності і можливість накопичення спеціалізованого досвіду	Тиск і погрози з боку впливових офіційних контрольних органів
Опора на родинні, дружні, сусідські зв'язки	Слабко виражена мотивація до діяльності	Зайняття певної ніші на ринку	Легкість копіювання успішного досвіду господарської діяльності
Безпосередній контроль над здійсненням господарської діяльності	Відсутність підтримки з боку впливових суб'єктів	Можливість зацікавлювати інвесторів до перспектив розвитку	Швидке припинення діяльності з партнерами, зрив домовленостей внаслідок відсутності офіційних зобов'язань
Безпосередні контакти зі споживачами і посилення їхньої лояльності	Відсутність спеціальних знань у сфері законодавства, управління ресурсами	Встановлення стійких партнерських відносин при слідуванні однаковим нормам поведінки	Можливість застосування сили з боку кримінальних осіб

визначається «від протилежного» – такий, що відрізняється від формального. Між тим, існує велика кількість різноманітних елементів економічного життя (і соціальної реальності навколо них), які знаходяться за межами легального регулювання. Проте їх внутрішні відносини не можна назвати чітко і ясно структурованими і організованими, часто вони відрізняються від логіки системи, яка існує як всередині, так і за межами легального простору.

При аналізі ситуації в сфері неформальної зайнятості приходиться опиратися на уже наявний в науковій літературі тезис про подвійність і неформальність всієї соціально-економічної організації українського суспільства, в розходженні формальних інститутів і реальних практик. В соціологічній літературі існує позиція, згідно з якою формальні інститути, які відтворюють західні зразки, являються лише імітацією, що маскує домінування інших за своєю суттю, традиційних відносин, які є характерними для (відомим із класичної соціологічної теорії) патримоніального типу господарств. Визначальними ознаками такого типу є: персональні типи відносин в ієрархії, особисті зв'язки, неписьмовий (усний) характер ділової комунікації, нечіткий розподіл, а також ситуативний, а не систематичний характер функцій і повноважень інститутів та чиновників.

Для пострадянських країн усні домовленості широко поширені на формально зареєстрованих малих підприємствах. Вони можуть стосуватися самого найму на підприємства, або регулюють окремі характеристики зайнятості – «сіра заробітна платня», зміна робочого часу, надання відпусток, понаднормова праця.

Таким чином, неформальна зайнятість визначається як загальна кількість неформальних робочих місць на підприємствах формального чи неформального секторів або у домогосподарствах впродовж певного звітного періоду. Відповідно до статусу зайнятості вона охоплює такі категорії зайнятих: осіб, які працюють за власний рахунок (самозайнятих), та роботодавців, які працюють на власних підприємствах у неформальному секторі; безкоштовно працюючих членів сімей, незалежно від того, працюють вони на підприємствах формального чи неформаль-

ного секторів; найманих працівників, які виконують неформальні роботи, тобто не охоплені правовим чи соціальним захистом як працюючі особи, не мають права на інші пільги, пов'язані із зайнятістю (наприклад завчасне повідомлення про звільнення, вихідна допомога, щорічна оплачувана відпустка або лікарняний), а також наймані домашні працівники у домогосподарствах; членів неформальних виробничих кооперативів; самозайнятих працівників, що виробляють товари виключно для власного кінцевого споживання домогосподарства (якщо вони враховуються в зайнятому населенні) (Нуреев, 2015).

Слід зазначити, що в Україні остання категорія не входить до складу зайнятого населення. Основним джерелом офіційних національних даних щодо неформальної зайнятості МОП визначає обстеження робочої сили або інші подібні обстеження на базі домогосподарств, що повинні містити запитання для отримання необхідної інформації. Хоча такі обстеження внаслідок недостатньої відвертості респондентів можуть надавати дещо занижену оцінку масштабів неформальної зайнятості (це загальна проблема всіх методів прямого вимірювання), лише вони дають змогу ідентифікувати неформальну зайнятість згідно з встановленими критеріями, і, що надзвичайно важливо для формування політики, визначити соціально-демографічні та соціально-економічні характеристики залучених груп населення. Крім того, офіційне статистичне спостереження економічної діяльності в секторі домогосподарств традиційними методами неможливе внаслідок відсутності первинних форм обліку та повної системи рахунків.

Висновки. Важливим стає врахування соціального укорінення неформальних господарських практик, яке має також відобразитись у визначенні неформальної зайнятості. Аналізу піддаються реальні соціальні відносини, інститути і культурні змісти, внаслідок яких неформальні трудові відносини вбудовуються в сучасне суспільство, державу і формальний сектор. Соціальне укорінення неформальної трудової діяльності в соціальних мережах і ринкових інститутах сприяло закріпленню і зростанню її ролі в економіці, незважаючи на її реформування і модернізацію.

Список використаної літератури

- Барсукова С. Неформальная экономика: экономико-социологический анализ. М.: Изд. Дом ГУ–ВШЭ, 2004. С.25–26.
- Нуреев Р.М. Классификация неформальной занятости и методы ее оценки. *Современная экономическая теория. Terra Economicus*, 2015. Том 13. № 1. С.14–29
- Капелюшников Р.И. В тени регулирования. Неформальность на российском рынке труда. М: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. 252 с.
- Радаев В.В. Экономическая социология. М.: Аспект-Пресс, 1997. 351 с.
- Bromley R. Introduction – the Urban Informal Sector: Why Is It Worth Discussing? *World Development*. 1978. Vol. 6. № 9/10. P. 114
- Castells M., Portes A. World Underneath: The Origins Dynamics, and Effects of the Informal Economy. *The Informal Economy: Studies and Advanced and Less Developed Countries*. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, 1989. p.12.
- Hussmanns R. Measuring the Informal Economy: From Employment in the Informal Sector to Informal Employment. Bureau of Statistics Working Paper, no. 53. Geneva: International Labour Office, 2004

References

- Barsukova, C. (2004). *Neformalnaya ekonomika: ekonomiko-sotsiologicheskii analiz*. [Informal economy: economic-sociological analysis]. Moscow: GU-VShE. [in Russian].
- Bromley, R. (1978). Introduction – the Urban Informal Sector: Why Is It Worth Discussing? *World Development*, 6 (9/10), 114.
- Castells, M. (1989). Portes A. World Underneath: The Origins Dynamics, and Effects of the Informal Economy. *The Informal Economy: Studies and Advanced and Less Developed Countries*. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press. [in Russian].
- Hussmanns, R. (2004). *Measuring the Informal Economy: From Employment in the Informal Sector to Informal Employment*. Bureau of Statistics Working Paper, no. 53. Geneva: International Labour Office.
- Kapelyushnikov, R. I. (2014). *V teni regulirovaniya. Neformalnost na rossiyskom ryinke truda* [In the shade of regulation. Informality in the Russian labor market]. Moscow: Vysshaya shkola ekonomiki. [in Russian].
- Nureev, R.M. (2015). Klassifikatsiya neformalnoy zanyatosti i metody ee otsenki. [Classification of informal employment and methods for evaluation]. *Sovremennaya ekonomicheskaya teoriya* [Contemporary Economic Theory]. *Terra Economicus*, 13 (1), 14–29. [in Russian].
- Radaev, V.V. (1997). *Ekonomicheskaya sotsiologiya* [Economic Sociology]. Moscow: Aspekt-Press. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 22.04.2019 р.

Стаття прийнята до друку 29.04.2019 р.

Варга Наталия

кандидат социологических наук, доцент
кафедра социологии и социальной работы
ГВУЗ «Ужгородский национальный университет»
г.Ужгород, Украина

Голонич Ян

доктор философии (PhDr, PhD, MBA)
кафедра социальной работы
педагогический факультет
Университет Каменского
г.Братислава, Словацкая Республика

К ВОПРОСУ О СОЦИАЛЬНЫХ АСПЕКТАХ НЕФОРМАЛЬНОЙ ЗАНЯТОСТИ НАСЕЛЕНИЯ

Аннотация. Распространение неформальной занятости в современном украинском обществе выступает естественным ответом на значительное отставание развития легальных институтов государственной власти от реальных общественных отношений, потребностей и интересов граждан. Целью статьи выступает анализ социальных аспектов неформальной занятости населения. Методами исследования выступили системный анализ, анализ документов, моделирование, сравнение. Рассмотрено ряд подходов к функционированию неформальной занятости, а именно: ее функционирования и распространения связано с отсталостью страны; с характеристикой экономической периферии или с убежищем для тех, кто не может легально трудоустроиться. Основными выводами становится учет социального укоренения неформальных хозяйственных практик, которое отображаться в определении неформальной занятости. Социальное укоренение неформальной трудовой деятельности в социальных сетях и рыночных институтах способствует закреплению роли и увеличению их значения в современных трансформационных условиях Украины.

Ключевые слова: неформальная занятость; социальная среда; теневая экономика; самозанятость.

Varha Nataliia

Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor
Department of Sociology and Social Work
State University «Uzhhorod National University»
Uzhhorod, Ukraine

Golonich Jan

Doctor of Philosophy (PhDr, PhD, MBA)
Department of Social Work
Faculty of Pedagogy
University of Kamensky
Bratislava, the Slovak Republic

TO THE ISSUE OF SOCIAL ASPECTS OF INFORMAL EMPLOYMENT OF POPULATION

Abstract. The spread of informal employment is a natural response to the significant lag behind the development of legal institutions of state power. A number of hypotheses concerning the functioning of informal employment are considered. So, the functioning of informal employment is related to the backwardness of the country, with the economic periphery or with the shelter for those who can not legally work. The article deals with main scientific approaches to the study of the problems of informal employment. Research methods used: system analysis (system-structural, system-functional, system-dynamic), analysis of documents, modeling, comparison. The consequences of the spread of informal employment, as a forced form of population adaptation in the conditions of unfavorable socio-economic system are determined. It is proved that informal employment can act as a result of social exclusion and voluntary exit beyond the formal institutionalized economic activity. The main risks of the prevalence of informal employment for the state and society in general (social insecurity, non-payment of tax deductions) and positive moments in its functioning (flexibility, self-employment, micro entrepreneurship, distance) are explored. This may take the form of either waged employment or self-employment. In general, informal employment through its mass media should be considered as an alternative mode of management, which has a number of its characteristics and qualities. We have come to the conclusion that the Formal and Informal exist separately, while using the term «sector». But as soon as we enter into a discussion about the bureaucratic and non-bureaucratic management, then we notice the continuity of formal and informal orders. In the given article the vector of studies of the informal economy is shifting from the structural to the institutional direction.

Key words: informal practices; economy; institutions; social environment; shadow employment.